

Kérdezze meg kriminológusát!

A büntetőjog mellékhatásai

Absztrakt

A büntető igazságszolgáltatást gyakran hasonlítják az egészségvédelemhez. Néhány elmélet egyenesen amellet érvel, hogy az ember fizikai állapota meghatározza, de legalábbis erősen befolyásolja a kriminalitást. A büntető igazságszolgáltatás ettől eltekintve is komoly nem kívánt hatásokkal jár az elkövetőre, de társadalmi környezetére is. Példa erre az Amerikai Egyesült Államok Volstead (szesztilalmi) törvénye 1919-ből, amely sokkal nagyobb kárt okozott (például a szervezett bűnözés elterjedésével), mint amennyi hasznot hozott. Súlyos mellékhatások jelentkeznek azon személyek másodlagos vagy éppen harmadlagos – eljárási – viktimizációjában akik eredetileg is a bűncselekmények elszenvedői voltak. A megfigyelések is káros következményekkel járhatnak a bizalmatlanság légkörének a kialakításával. A büntetés-végrehajtás kontraproduktív eredményei szintén jól ismertek. Különösen igazságtalan azon családok helyzete, amelyekben az apa vagy az anya hiányzik a gyermekek életéből. A lehetséges, vagy éppen szükségszerű mellékhatások számításba vétele a jogalkotásban és a jogalkalmazásban is különösen fontos.

Kulcsszavak: büntető igazságszolgáltatás, mellékhatások, egészségügy és bűnözés, másodlagos és harmadlagos viktimizáció, börtönrendszerek, jogalkalmazás

Abstract

Ask Your Criminologist! – Side Effects of Criminal Law

Criminal justice has frequently been compared with health care. Some theories even take the convergence to argue that the physical state of the population determines or at least heavily influences criminal activities. Apart from that, criminal justice has its side-effects in terms of unwanted consequences for the perpetrator or even for their social environment. An example of that is the Volstead Act (1919) in the United States, which resulted in much more damage (e.g. because of the extension of organised crime) than gain. Serious side effects can be identified by second and even third – procedural – victimisation of the persons originally suffering as a result of the crime committed against them. Surveillance

* Prof. em. Dr. Korinek László, akadémikus, tudományos tanácsadó, OKRI. ORCID: 0000-0002-7037-3908.

can also contribute to creating an atmosphere of distrust. The counterproductive outcomes of the prison system are also well known, and the impact on children in families deprived of a father or mother (or both) as can be especially unfair. Taking possible or even necessary side effects into account the needs to be very important, not only during the legislative process but also in the course of implementation of law.

Keywords: *criminal justice, side effects, health and crime, secondary and third victimization, prison systems, implementation of law*

A bűn és a betegség összefüggései

A kriminalitás és az egészségügy kapcsolatának vizsgálata végigkísérte mind a bűnözés, mind pedig a gyógyítás tudományának a történetét. A szimbolikus megfogalmazásoktól kezdve a mély összefüggéseket feltáró, vagy legalábbis feltárni vélő tudományos munkákig igen sok forrás tanúskodik arról, hogy a kétfajta problémakört érintő kérdések és válaszok párhuzamos, néha egymást átfedő módon fogalmazódnak meg.

Tanulmányunkban a büntetőjogot és annak alkalmazását átvitt értelemben hasonlítjuk a gyógyításhoz. Az ilyen megközelítés meglehetősen népszerű, különösen a törvényalkotást és a felderítést, valamint az igazságszolgáltatást „eladni” kívánó politikusok körében. A kriminális magatartás egyfajta betegségként való beállítása metafora, amit a vele szemben fellépni kívánó hatalom használ a befolyásolni kívánt személyek és csoportok, végső soron az egész társadalom meggyőzése érdekében (POTTER, 2018).

Érdeemes megemlíteni mindamellet, hogy egyes nézetek hirdetői egészen közvetlen módon kapcsolják össze az abnormális testi állapotot a társadalomra veszélyes megnyilvánulásokkal. Ismert, hogy *Cesare Lombroso* alapvetően testi eredetűnek, sőt öröklött tulajdonságnak tartotta a bűnözésre való hajlamot, bár elismerte a társadalmi hatások – kevésbé meghatározó – szerepét is (LOMBROSO, 1911: 137). Tétélei nem váltak általánosan elfogadottá, a kriminalitás és a testi fejlődés jelenségeinek az összekötése azonban a magukat tudománynak, de legalábbis széles magyarázó erővel bíró irányzatnak felfogó gondolatrendszerekben jelentkezett Lombrosónak a „bűnös emberről” írt műve (1876) megjelenését jóval megelőzően is. *Franz Gall* már a XVIII. században a koponya méreteiből vont le következtetéseket az agyi működésre, így a kriminális karakterre vonatkozóan is. Módszerét kranioszkópiának nevezte el, a későbbiekben ez a felfogás és metódus

a frenológia nevet kapta. Számos követője volt ennek a felfogásnak, például *Benedikt Mór*, akiről *Lenhossék József* – szintén koponyakutató – megjegyezte: „a tudós világ előtt nem a legjobb hírben áll”. A kranioszkópia és a frenológia nem kizárólag a bűnözés szempontjából vizsgálta tárgyát, de mégis nagy terjedelemben foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, mert a koponyákat igen gyakran fegyintézetektől lehetett beszerezni (LENHOSSÉK, 1878). Mai tudásunkkal nyilvánvalóan tévesnek lehet nevezni a testi tulajdonságok bűnözést meghatározó tényezőként való felfogását, miközben természetesen az összefüggéseket nem lehet teljesen kizárni. Különösen akkor nem, ha a bűnözés megnyilvánulásait nem egyszerűen fizikai mérésekkel, hanem az agyműködés vizsgálatával kapcsolják össze. A kriminálpatológia elnevezéssel ismertté vált irányzat figyelmet érdemlő eredményeket produkált a testi állapot és a kriminális magatartás kapcsolatára vonatkozóan. A tudományos alapossággal, kellő kritikával levont következtetések hozzájárulnak a kriminológia fejlődéséhez (PONTIUS – YUDOWITZ, 1980).

A jogi szabályozás mellékhatásai

Amint arról szó volt, a bűnözést gyakran hasonlítják a betegségekhez. Az is előfordul azonban, hogy magát a büntetőjogot ábrázolják ezzel a metaforával. *William J. Stuntz* például az amerikai szabályozás patológiájáról beszélt. Állítása szerint beteg a rendszer, egyebek mellett a túl széles kört felölelő – így szükségképpen a jogalkalmazók gyakorlatának mint tényleges jognak utat nyitó – kriminalizálás miatt (STUNTZ, 2001). Ez persze inkább a törvények hatástalanságát, nem a mellékkövetkezmények beállítását jelenti. Tény mindenesetre, hogy a büntető igazságszolgáltatás negatívumai számos esetben visszavezethetők a jogalkotás melléfogásaira, esetenként annak direkt politikai célú felhasználására.

Formálisan mellékhatásként értelmezhetők azok a társadalmi problémák, amelyek túlmutatnak a társadalomra veszélyes magatartások bűncselekménnyé minősítésének és büntetéssel fenyegetésének a kérdéskörén. Azért csak formálisan, mert a jogalkotó gyakran tudatában van az elfogadott normák érvényesítéséből adódó következményeknek. Ha a látszólag semleges szabályozás nyilvánvalóan hátrányosan érint egyes társadalmi csoportokat, akkor a feszültség fokozása egyértelműen visszavezethető a törvényhozásra. Ha például a szociális ellátórendszer egyes elemeit, juttatásait érintő visszaéléseket kriminalizálja a jog, akkor egyértelmű, hogy a büntetőhatalom azokra fókuszál, akik egyébként ilyen szolgáltatásokra vannak rászorulva (GUSTAFSON, 2009). Ebből nem az következik, hogy az adott jogszegéseket büntetés nélkül lehet hagyni, de létezik olyan megoldás, amely legalább a nyílt diszkriminációt nem engedi érvényesülni.

Az adott példánál maradva: a csalás tényállása vagy más hasonló deliktum-meghatározások (például sikkasztás) elég jól illeszthetők a szociális rendszerrel való visszaélés megnyilvánulásaira anélkül, hogy a hátrányos megkülönböztetés gyanúja felmerülne. A fogalmi megszorítások könnyebbé tehetik a jogalkalmazói munkát, de ennek a társadalmi ára nem feltétlenül elfogadható.

A hazai törvényalkotásból példaképpen lehet említeni a szabálysértésekről szóló 2012. évi II. törvény 178/B. §-ának (1) bekezdésében írt tilalmat: „*Aki életvitelszerűen közterületen tartózkodik, az szabálysértést követ el.*” Ez a szabályozás tipikus példája a szociális problémák rendészeti eszközökkel történő megoldására irányuló kísérleteknek. Helyesen mutatott rá az Alkotmánybíróság, hogy ez így még az általános igazságossági követelményeknek sem felel meg, hiszen a hajléktalan csak akkor lehet felelős a helyzetéért (elvileg), ha lett volna más reális választási lehetősége. Logikusan mondta ki tehát a testület, hogy alkotmányos követelmény: „...szabálysértési szankció alkalmazására csak akkor kerüljön sor, ha a hajléktalan személy ellátórendszerben való elhelyezése a cselekmény elkövetésekor igazolhatóan biztosított volt” [19/2019. (VI. 18.) AB határozat]. Mondani sem kell, hogy így az „átok” csupán enyhült, de a jogilag megerősített kirekesztettség nem szűnt meg. Maga a szabály általános, de az *Anatole France*-nak tulajdonított mondást parafrázálva azt mondhatjuk, hogy gazdagnak és szegénynek egyaránt tilos a Duna hídja alatt aludni.

Tipikus jogalkotási mellékhatás a nemzetiségek, etnikai kisebbségek hátrányba kerülése. Természetesen ebben az esetben is a végrehajtás során jelentkeznek a valóban éles konfliktusok, de ezek annyiban visszavezethetők a törvényhozásra, amennyiben az értékpreferencia előrevetíti a következményeket.

Példaképpen említhető az Egyesült Államok alkotmányának eredeti szövege, amely a 9. §-ban kimondta: „*Olyan személyek bevándorlását vagy behozatalát (importation – K. L.), akiket a jelenlegi tagállamok alkalmasnak találnak a bebocsátásra, a Kongresszus az 1808. év előtt nem tiltja el, azonban az ilyen behozatalra személyenként legfeljebb tíz dollárt kitevő adót vagy illetéket lehet megállapítani.*” Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a rabszolga-kereskedelem engedélyezéséről van szó, egybemosva a bevándorlással, semlegesség látszatát keltve.

Hátrányos megkülönböztetést jelenthet számos társadalmi csoport részére a jogi szabályozás, valamint a hivatalos eljárások nyelve. *Jakab András* mutatott rá, hogy a francia forradalom idején az ország népességének a fele egyáltalában nem beszélt franciául, másutt még nagyobb volt ez a probléma (JAKAB, 2016: 209). Kétségtelen tény, hogy a fogalmi rendszerek, a szóhasználat egységéhez is alkotmányos érdek fűződik, azonban többnemzetiségű társadalmakban ez is olyan mellékhatást okozhat, amely az eredeti cél szolgálata mellett is jelentős problé-

mákhöz vezethet akár a büntetőjog alkalmazásában a nyelvi kisebbségek számára. A hatályos magyar büntetőeljárás kódex (2007. évi XC. törvény) többoldalúan rögzíti, hogy mindenki jogosult az anyanyelvét használni, a hivatalos nyelv nem tudása miatt senkit hátrány nem érhet (8. §). Az elvvel egyet lehet érteni, de nyilvánvaló, hogy a nemzeti nyelven közzétett jogszabályok, döntvények és más anyagok többnyire nem érthetők az idegenek többsége számára. Ma már az esetenként elfogadható szinten működő fordítóprogramok segítenek, azonban a precíz jogi dogmatika átadásának a képességétől még messze vannak.

Mellékhatásként értékelhetők azok a változások is, amelyeket a törvényhozás idéz elő a bűnözés szervezettségében és a szolgáltatásszerűen megvalósított cselekmények (például embercsempészés) áraiban (JAROS, 2012). Példaképpen említhető az Egyesült Államok szesztilalmi rendelkezése (Volstead Act, 1919) és az annak nyomán kifejlődött szervezett bűnözés. Ez egyébként azt is jelzi, ami a gyógyászatban sem ismeretlen, hogy a mellékhatások még az eredetileg leküzdendő betegségnél is súlyosabbak. Nem egyszerűen a szabályozás hatástalanságáról van szó, hanem arról, hogy a nyilvánvaló betarthatatlanság egyik következménye az a képmutatás, amely áthatalta a társadalmat. Az alkoholtilalommal foglalkozó egyik szerző – *Clarence J. Ruddy* – megemlítette például, hogy a józanságot szolgálni kívánó szabályozás élharcosának (*Herbert Hoover*nek) a meggyőző többséggel elnökké történt megválasztása után ország-szerte nagy dárídókat csaptak, „természetesen” jelentős mennyiségű alkohol fogyasztásával egybekötve (RUDDY, 1929).

Sajátos helyzetet okoz a jogalkotásban a diszkracionális, vagy legalábbis széles és kellően meg nem határozott keretek közé szorított hatáskörök megadása a végrehajtásban részt vevő szervek és személyek számára. Mivel – ahogyan látni fogjuk – az előítéletes, gyakran téves felfogásoktól a jogalkalmazók sem mentesek, a szubjektív tényezők beengedése a normák érvényesítésének a folyamatába szükségképpen vezet olyan hatásokhoz, amelyek az eredeti törvényhozói szándéktól messze esnek.

Mellékhatások a jogalkalmazásban

Nyilvánvaló, hogy a közvetlen szándéktól független, illetőleg azon túli hatások – a gyógyszerekéhez hasonlóan – a gyakorlatban mutatkoznak meg. A törvényalkotás előkészítése során elvárás ugyan a lehetséges következmények anyagi és nemzetközi (Magyarországon: európai uniós) szempontból történő felmérése, azonban a társadalmi fogadtatás minden részlete nem tárható fel teljes pontossággal.

Visszatérve a bírói vagy tisztségviselői mérlegelési szabadság kérdéséhez, az általános indokolási kötelezettségre is tekintettel igen sok példa hozható fel az ítéletekben és határozatokban felbukkanó, a törvényhozói akarattól eltérő megnyilvánulásokra. Ezek mellékhatásokat okozhatnak – gyakran okoznak is – az érintettekben. Ilyen az egyes csoportokhoz, általában a kisebbségekhez kapcsolódó negatív megnyilvánulások térnyerése. Sajnálatos módon ezek a rendőri túlkapások és diszkrimináció mellett még a büntetőbírói ítéletek indoklásában is tetten érhetők. Mélyebb elemzések azt is kimutatták, hogy – főleg az utóbbi esetben – nem is direkt módon, hanem a fogalmak gyakran tudat alatti összekapcsolásával (például a „fekete” szóhoz például általában a rosszat aszociálják az emberek, ezért nem mindegy, hogy hányszor és milyen összefüggésben jelenik meg a jogi szövegekben) jelen van a rejtett rasszizmus, de legalábbis előítéletesség az igazságszolgáltatásban (RICE et al., 2019: 1).

Kutatási eredmények támasztják alá, hogy nem szándékosan előidézett, de szükségszerű negatív következmények kapcsolódnak a büntető igazságszolgáltatással való érintkezés több olyan formájához, amelyek nem járnak – legalábbis tartós – szabadságelvonással. Ilyen például magának az elítélésnek a ténye, az előállítás és a bűnügyi őrizet. Mindezek kimutatható negatív hatást gyakorolnak a mentális egészségre (SUGIE – TURNEY, 2017).

Másodlagos és harmadlagos viktimizáció

Tipikus mellékhatás a sértettek akár többszöri lelki gyötrelemnek, megaláztatásnak való kitétele a büntetőeljárás során. Az eljárás, az állam büntetőigényének érvényesítése érdekében szükségszerű, hogy a bűncselekmények áldozatai beszámoljanak az őket ért támadásról, a megkárosításukhoz vezető magatartásról. Ennek során természetesen fel kell idézni a történeteket, mintegy újból átélni a bűncselekmény elszenvetését. Az igazság feltárása érdekében az is szükségessé válhat, hogy a nyomozás keretében vagy a bírósági tárgyalásokon szembesüljön az elkövetővel, ami kiválthatja a sértett félelmét, fájdalmát. Ez tehát a bűnüldözés és büntető igazságszolgáltatás természetes velejárója. A másodlagos viktimizáció körébe sorolják azokat az egyéb hátrányokat, sérelmeket, amelyeket a bűncselekmény áldozata azért szenved el, mert nem foglalkoznak a problémáival, nem kap megfelelő segítséget a trauma feldolgozásához (GARAI, 2019: 22–23). Ez már nem tekinthető egyszerűen a büntetőjog érvényesítése mellékhatásának.

Az viszont igen, amit a sértett a cselekmény felidézésével járó fájdalomon túl is tapasztalhat. Az eljárás lefolytatásának módjától vagy eredményétől függően negatív módon változhat az önértékelése, a jövőbe vetett hite, az eljáró szervek

iránti bizalma, egyáltalában: az igazság érvényesülési lehetőségének a tudata (ORTH, 2002). Meg kell jegyezni, hogy ezek a mellékhatások nem kizárólag a tényállás felderítésében és tisztázásában segítő sértettet érhetik, hanem az eljárás valamennyi résztvevőjét. A nem megfelelő bánásmód az ügy kimenetelétől függetlenül is kiválthat olyan reakciókat, amelyek az érintett személyek részvételi hajlandóságát, a hatóságokkal és a bíróságokkal való későbbi együttműködés esélyeit rombolják.

A harmadlagos viktimizáció nem illeszkedik a büntetőjog alkalmazásának vagy a sértetti jogok érvényesítésének a folyamatába. Az mindenekelőtt a sajtó produktuma. A bűnüldözés vagy a büntető igazságszolgáltatás mellékhatásának annyiban nevezhető, amennyiben a bűncselekmény elszenvedőjére valamilyen – tipikusan negatív – hatást gyakorol. Ez lehet bármely, a nyilvánosság számára feltárni nem kívánt tény (például a sértett szexuális orientációja, amit akár célzások útján is közölhetnek az olvasókkal, nézőkkel, hallgatókkal), de megnyilvánulhat durvább formában: az áldozat hibáztatásában is. Ez különösen érzékenyen érinti a szexuális támadások elszenvedőit, az egyébként is előítélettel sújtott kisebbségekhez tartozó sértetteket (BÁRD – SZONTAGH, 2021).

A megfigyelések mellékhatásai

Ma már általánosan elfogadott módszer a bűncselekmények elkövetésével gyanúsított, sőt a jövőbeni kriminális magatartást előrevetítő személyek megfigyelése, ami az esetek jelentős részében titkosan történik.

Általánosan jellemző, hogy az emberekről történő, de általuk jórészt ellenőrizhetetlen adatgyűjtés egyben a megóvottság szintjét is növeli, amellet a biztonság érdekében kifejtett tevékenységet a társadalom tagjai akár önkéntes jogkorlátozással is elfogadják, sőt jellemzően támogatják. Tudni kell azonban, hogy a proaktív működés szükségképpen érinti, vagy legalábbis érintheti az egyének és a szervezetek lehetőségeit, mozgásterét. Üzleti döntések befolyásolása mások által nem ellenőrizhető biztonsági megfontolások alapján, információk átadása bűnüldözési célokból, de minden más érdeket elnyomva nem feltétlenül állja ki minden esetben az alkotmányosság próbáját, miközben alig van olyan – nyílt vagy titkos – rendőri tevékenység, amely ne érintene alapvető jogokat. Mi több: ezen a területen már a bűnüldözés és maga a kriminalitás is összemosódik, hiszen a bűnszervezetbe beépült fedett nyomozók például nyilvánvalóan nem vonhatják ki magukat a többiek ügyködéséből a lelepleződés veszélye nélkül. Mindez a dolog természetéből adódik, tehát mellékhatásként értékelhető (KORINEK, 2014: 123).

A nem szándékolt következmények közé tartozik az is, hogy a büntető igazságszolgáltatással kapcsolatba került embereknél tapasztalható a megfigyelést, adatgyűjtést alkalmazó intézmények elkerülésére irányuló törekvés. Ez kiterjed olyan szervezetekre is, amelyek vitathatatlanul az érintettek javát szolgáló tevékenységet folytatnak (például szociális ellátó-, egészségügyi szolgáltató rendszerek) (BRAYNE, 2014).

Prizonizáció, a szabadságvesztéshez fűződő következmények

A mellékhatás klasszikus példája a prizonizációs ártalom. A büntetőjog érvényesülésének egyik fő területe a szabadságelvonás. A séma világos, bár vannak felfogásbeli, sőt a gyakorlatban is érvényesülő eltérések a végrehajtásban. Az elkövetett cselekmény miatt elzárják a terheltet a külvilágtól annak érdekében, hogy védjék a társadalmat, neki pedig lehetőséget adjanak a magatartása ártértekelésére, a társadalmi normák elfogadására. Ennek során azonban az elítéltet olyan hatások érik, amelyek teljesen kívül esnek ezeken a büntetési célokon: a fogva tartott személy a börtön kultúráját fogadja el, ami számos alapvető kérdésben eltér egy demokratikus társadalom értékrendjétől.

Papp Gábor Donald Clemmerre hivatkozva rögzítette, hogy az elítélt „elveszíti a szabad világban birtokolt státuszát, és egy alárendelt csoport névtelen figurájává válik, ruhájától és nevétől megfosztják, megtanulja a formális és informális rend szabályait, a börtönszlang aktív vagy passzív használójává válik, és kialakul benne a formális renddel való szembenállás” (CLEMMER, 1958: 340). Papp egyéb kutatásokra is utalva kifejtette, hogy a prizonizáció nem feltétlenül, nem minden körülmények között negatív változásokat jelent (PAPP, 2009: 29). Azt azonban nem cáfolta, hogy a jogalkotó által elképzelt és normában is rögzített céljaihoz képest egyéb változások is végbemennek a börtönlakók személyiségében, ami mindenféleképpen mellékhatásnak tekinthető. Azt is meg kell jegyezni, hogy ugyanez a befolyás nem jelentkezik – természetesen – a más büntetési nemek esetében, ami alátámasztja a következtetést: a prizonizáció, bárhogyan értékeljük, a büntetőjog alkalmazásában kísérőjelenség. Olyan, ami nem hagyható figyelmen kívül. A kutatásoknak és a törvény-előkészítés szakembereinek is nagy figyelmet kell fordítaniuk arra, nehogy a mellékhatások többet ártsanak, mint amit az egész hatásmechanizmussal a közhatalom el akar érni.

A büntetés-végrehajtás totális intézmények rendszere. Az ott manifesztálódó értékek és normák forrása a külvilágban keresendő, az érvényesítésük azonban sajátos, önkényes értelmezés eredménye is lehet. A rasszizmus például jelen van az egész társadalomban, de a börtönön belül elviselhetetlen mértéket ölthet, és megnyilvánulási módokat mutathat (VIETS, 2008: 74).

Maga a szabadságvesztés igen jelentős hátrány az elítéltre nézve. A jogalkotónak nem állt szándékában, hogy olyan következmények is kapcsolódjanak hozzá, amelyek nem a büntetés célját szolgálják. Ilyenek az egészségre gyakorolt negatív hatások, a szexuális élet hiánya (erről a családot érintő mellékhatásoknál szólunk), de a közigazgatás is hozzátehet az elítélt vagy volt elítélt helyzetéhez olyan joghatásokat, amelyek nem igazolhatók a bűncselekmény elkövetésére való hivatkozással. Korlátozások vannak például a szabadulás után a munkához jutás terén, a migráció körében (DE LA CUESTA, 2021). Spanyolország Alkotmánybírósága semmisítette meg azt a rendelkezést, amely az öregségi nyugdíjak kifizetését tiltotta meg az elítélés miatt.¹

Megjegyezendő, hogy olyan megszorításokról van szó, amelyek éppen abban gátolják a szabadult rabokat, hogy a társadalom teljes értékű, annak normáit követő tagjaivá váljanak. Általánosságban azt lehet mondani, hogy a szabadságvesztésnek jogi és társadalmi következményei vannak. Az előbbiek kapcsolódnak a letöltött vagy letöltendő büntetéshez (például nyilvántartás, esetenként időszakos jelentkezési kötelezettség), stigmatizáló hatásuk miatt azonban gondosan vizsgálandó a létjogosultságuk. Egyéb, nem közvetlenül a büntetőjog érvényesüléséhez kötődő korlátozásokkal kell szembenéznie a terheltnek a munka világában és a családi életben, a gyerekneveléshez való jogban. Az ilyen, kapcsolódó hátrányok egy része jogilag szabályozott, más része a társadalmi reagálásból (fogadtatásból) következik (DESSECKER, 2021).

Egyéni felelősség–közösségi bűnhődés?

A büntetőjog alkalmazásának hatásai kívülállókra

Ember és társadalom a büntetőjogban

Amint arról szó volt, a szabályozás jogkövetkezmények kilátásba helyezésével, a büntető igazságszolgáltatás pedig azok alkalmazásával célozza meg a társadalmat (általános megelőzés), valamint a terheltet (speciális megelőzés) annak érdekében, hogy a jövőben mindenki tartózkodjék bűncselekmények elkövetésétől. A szankciók hátrányt okoznak az elkövetőnek. Másnak nem, legalábbis a törvény szerint. Csakhogy az egyént nem lehet kiszakítani a társadalomból. A Német Szövetségi Alkotmánybíróság szerint a (német) Alaptörvény emberképe nem az elszigetelt, szuverén egyént jeleníti meg, hanem őt a közösséghez való viszonyában ragadja meg anélkül, hogy individuális értékét érintené (BVerfGE 4, 7, Investitionshilfe). Hasonló érték fejeződik ki Magyarországi Alaptörvényének

¹ 114/1987. Hivatkozza DE LA CUESTA, 2021: 1103.

O) cikkében: *„Mindenki felelős önmagáért, képességei és lehetőségei szerint köteles az állami és közösségi feladatok ellátásához hozzájárulni.”* A közösségbe ágyazottság miatt egy ember sorsának lényeges változása szükségképpen érinti egyben a személy társadalmi környezetét is. Mivel azonban a rajta kívülállók tipikus esetben ártatlanok a bűncselekmény elkövetésében, az őket érő hátrány a büntetőjog egyik leg súlyosabb mellékhatása.

Az egyéni felelősség–közösségi bűnhődés ellentmondását a jelenlegi felfogás mellett teljesen feloldani nem lehet, a szélsőséges igazságtalanságok azonban mérsékelhetők. Az egyik elmozdulási irány a felelősség kiszélesítése, hiszen az említett beágyazottság folytán nem lehet kijelenteni, hogy senki nem hibás, csupán maga az elítélt. A neveltetése, a munkahelyi kontroll, a baráti társaság és még sok más tényező játszik szerepet abban, hogy az elkövető eljut a törvényszegés gondolatáig, és annak megfelelően cselekszik is. A felelősség kiszélesítése azonban nem egyszerű, nem is feltétlenül kívánatos. Az említett faktorok hozzájárulása a delikvens tudatának az alakulásához gyakorlatilag nem feltárható egy magatartás értékelésének a folyamatában. Mégis megindult az a változás, ami a modern jogrendszerek kialakulásának időszakában elképzelhetetlen volt: az egyént körülvevő társadalmi közeg egyes elemeinek a lehetséges elkövetők közé való beiktatása, de legalábbis a jogkövetkezmények felelősségi alapon történő alkalmazása.

A jogi személyek büntetőjogi felelősségéről

Természetesen a jogi személyekről van szó. Az ő magatartásuk közvetlen vagy áttételes kriminalizálása tulajdonképpen egy mellékhatás beemelése a „gyógyítás” folyamatának egészébe. Különböző jogi megoldások születtek a személyegyesülésekre kiróható szankciók megalapozására (FANTOLY, 2007: 26). A magyar törvényhozás megtartotta az egyéni felelősség elvét, a hagyományos értelemben vett deliktum elkövetése, de legalábbis a tényállásszerű magatartás az alapja az érintett (például vezető tisztségviselő) elítélésének, ehhez kapcsolhatók a jogi személyeket sújtó hátrányos jogkövetkezmények. Ezek mindig intézkedések, tehát a „büntetés” szó mellőzésével is kifejezte a jogalkotás, hogy nem a cselekvőség és bűnösség egyénekre megállapítható formájáról van szó. A jogi személlyel szemben alkalmazható büntetőjogi intézkedésekről szóló 2001. évi CIV. törvény annyiban lép túl az egyéni felelősséghez kapcsolt kollektív szankció felfogásán, hogy konkrét személy elítélésének hiányában is lehetővé teszi a jogkövetkezmények alkalmazását, például akkor, ha megállapították: nem a gyanúsított követte el a bűncselekményt, de a jogi személy szerepe egyértelmű [3. § (2) bek.].

A fogva tartás hatása a családra

Igazi mellékhatás a feleség vagy élettárs büntetése a családfenntartó, tipikusan férfi szabadságának elvonása miatt. Előfordul természetesen fordítva is, de ez a gyakoribb eset, ezért a továbbiakban az ilyen helyzetekből indulunk ki. Nem szorul bővebb kifejtésre, hogy ezzel minden teher a nő nyakába szakad. Neki kell a gyerekneveléstől a források megteremtéséig mindent elvégeznie, ráadásul úgy, hogy közben a társát is segítse csomagküldéssel, telefonfeltöltéssel, pénzáttalalással és egyéb módokon. A közös otthontól távolabbi bv. intézetben történő elhelyezés esetén ehhez jön még az utazás, vagy az elektronikus kapcsolathoz szükséges feltételek megteremtése. Emberfeletti erőfeszítéseket igényel egy többgyermekes édesanya részéről a saját magáról és a családról való gondoskodás szükségessége.

Hasonlóképpen, sőt érzelmi fejlődésükben még súlyosabban éri a kiskorúakat az édesapa vagy édesanya – akár csak ideiglenes – elvesztése. A gyermek² jogairól szóló egyezmény³ (a továbbiakban: gyermekjogi egyezmény) 3. cikkének 1. bekezdése szerint: „A szociális védelem köz- és magánintézményei, a bíróságok, a közigazgatási hatóságok és a törvényhozó szervek minden, a gyermeket érintő döntésükben a gyermek mindenek felett álló érdekét veszik figyelembe elsősorban.” Kiemelendő a „mindenek felett” kifejezés, ami a jogalkotásban és a jogalkalmazásban is igen gyakran előforduló konfliktusfeloldásokhoz ad egyértelmű iránymutatást. A gyermeket érintő döntések körébe pedig vitathatatlanul beletartozik az a bírósági határozat, amely az apa (vagy anya) szabadságáról rendelkezik. A szülőkkel élés joga kiemelkedően fontos, védendő érték és norma [gyermekjogi egyezmény 9. cikk (1) bek.].

Kontinensünkön a párizsi központú *Children of Prisoners Europe (COPE)* mozgalom gyűjti és terjeszti a témával kapcsolatos adatokat, emellett erőfeszítéseket tesz a helyzet javítása érdekében. A szervezet mottója: „Nem az én bűnöm, mégis az én büntetésem” (*Not my crime, still my sentence*)⁴.

A közzétett jogesetekből is az derül ki, hogy a család annyiban szempont a szabadságelvonásról szóló döntésekben, amennyiben az befolyásolhatja a terhelt esetleges szökési, elrejtőzési szándékát. Ezen túlmenően enyhítő körül-

² Jelen munkában gyereken az egyezménnyel összhangban azt a személyt kell érteni, aki a 18. életévét nem töltötte be, kivéve, ha házasságkötéssel nagykorúságot szerzett. Ugyanez a meghatározás vonatkozik a kiskorú személyekre a Ptk. 2:10 §-ának (1) bekezdése alapján.

³ 1991. évi LXIV. törvény a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről. https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99100064.TV.

⁴ <http://childrenofprisoners.eu/>.

mény a kiskorúakról való gondoskodás kötelezettsége. Mindez a terhelt pozíciójának a mérlegelésére utal. Nem érvényesül azonban az a már említett követelmény, hogy a gyerek érdekeit mindenek felett értékelni kell az őt érintő döntések meghozatala során, ahogyan azt az Európai Bíróság is hangsúlyozta például a C-540/03. számú ügyben. Pénzbüntetés alkalmazásánál már inkább előfordul, hogy megjelenik a család, a gyerekek megélhetésének a szempontja, bár megjegyzendő, hogy a következő határozatot is a Kúriának kellett meghoznia két ellenkező tartalmú ítélet rendelkezésének a megváltoztatásával: „A pénzmellékbüntetés alkalmazhatóságának a feltételei nem állapíthatók meg, ha a vagyonatlan, havi 15 ezer Ft banki tartozás törlesztésére köteles, két kiskorú gyermeket a saját havi 60 ezer Ft és a házastársa havi 60 ezer Ft jövedelméből nevelő terhelt az idős hozzátartozóját is anyagilag támogatja” (BH 2009.5.193).

Egy letartóztatott édesapa védője nyújtotta be szabadlábra helyezés érdekében azt az iratot, amelyet a Bajai Szent Rókus Kórház állított ki 2021. december 10-én. A fogvatartott gyereke többszörös, súlyos fejlődési anomáliákkal született, állandó gondoskodást igényel. „A gyermek szerteágazó problémái ellenére a gondos szülői attitűd és folyamatos figyelem mellett szépen fejlődött, normál iskolába jár, átmenetileg sportolni is tudott. A szülők [...] gyermekük gyógyításában példamutató módon együttműködőek voltak.” Ez az apa egészen biztosan nem fog elszökni, elrejtőzni. A bíróság azonban másképp látta. A védői érvelést felidézte ugyan, de azzal érdemben nem foglalkozott. A következtetés szerint „...az állapítható meg, hogy a gyanúsított letartóztatása valódi közérdek, mely nagyobb súllyal esik latba, mint a személyi szabadsága sértetlenségének követelménye.” A bűncselekmény (költéségetési csalás) súlya mellett ezt igazolja a terhelt gyanú szerinti szerepe, valamint az a lehetőség, hogy kapcsolatot tartani otthonról is tud [ami persze ellenőrizhető – K. L.]. A súlyosan fogyatékos gyerek érdekei az érdemi döntésben és annak indokolásában egyáltalán nem jelentek meg.⁵

Az Európa Tanács már hosszabb ideje foglalkozik a fogva tartott szülők és gyerekeik ügyével. A Miniszteri Bizottság 2018-ban ajánlást⁶ fogadott el a probléma közhatalmi kezelésére vonatkozóan. Ez a dokumentum a nemzetközi és alkotmányos elvárásokkal összhangban követelményként fogalmazza meg (II/2), hogy a szabadságtól való megfosztásról szóló döntés mérlegelése során az érintett gyerekek jogai és érdekei szerepet kell hogy játsszanak. Ha lehetséges, akkor alternatív kényszerintézkedéseket kell alkalmazni, különösen akkor, ha

⁵ Szolnoki Járásbíróság, 40.Bny.686/2021/4.

⁶ Recommendation CM/Rec(2018)5 of the Committee of Ministers to member States concerning children with imprisoned parents. <https://rm.coe.int/cm-recommendation-2018-5-concerning-children-with-imprisoned-parents-e/16807b3438>.

az érintett szülő az, aki elsődlegesen gondoskodik a gyerekről. Mindebből logikusan következik, hogy lehetőséget kell adni a kiskorú közvetlenül vagy közvetve (például pszichológus segítségével) történő meghallgatására az ilyen határozatok meghozatala előtt (II/1).

Magyarországon ma sajnálatos módon a gyakorlat nem tükrözi ennek a gyermekjogi egyezményből egyébként levezethető követelménynek az érvényesülését, de még látható törekvés sem tapasztalható arra, hogy ennek a büntetőjogi mellékhatásnak a csökkentésére a közhatalom bármilyen erőfeszítést tenne.

Ezeknek az erőfeszítéseknek akkor is érvényesülniük kellene, ha a szabadságvesztés végrehajtása már folyamatban van. Az is – az egyik oldalról mindenképpen igazságtalan – mellékhatás, hogy az ártatlan partnert megfosztják a szexuális élet lehetőségétől akkor, ha a közerkölcsnek megfelelően ragaszkodik a bebörtönzött társához. Ha nem is megoldást, de a hiány enyhítését jelentheti, ha a fegyintézetben belül erre a célra kialakított helyiségekben („intimszoba”) találkozhatnak a párok. Az Emberi Jogok Európai Bírósága kimondta, hogy az emberi jogok európai egyezménye nem értelmezhető úgy, hogy az kötelezővé tenné az ilyen együttlétek lehetővé tételét, mindemellett a magánélethez, a családi kapcsolatok fenntartásához való jog azt sem teszi lehetővé, hogy hosszú ideig megvonják a fogvatartottól és társától a közvetlen érintkezés lehetőségét. Amellett ebből a szempontból törvényesen nem tehető különbség az elítéltek és a letartóztatottak között.⁷

Elsősorban a házastársak és élettársak szenvedik el a „másodlagos prizonizációt”, ami azt jelenti, hogy egyes – nem jelentéktelen – börtönhatások őket is érik direkt módon (például a feltétlen engedelmesség követelménye a látogatások alkalmával és a kapcsolattartásban) és a társuk közvetítésével is (COMFORT, 2003).

A már hivatkozott ajánlás részletesen megfogalmazza azokat az alapvető követelményeket, amelyek a börtönben lévő szülőnek a gyerekével való kapcsolattartását érintik. Az a felfogás érvényesül az anyagban, amely szerint a büntetés-végrehajtási intézetnek a kiskorú szempontjából is elfogadható feltételeket kell teremtenie ahhoz, hogy a szabadságától megfosztott szülő normális módon jelen legyen a kicsi életében. A helyzetet lehetőleg el kell fogadtatni. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a gyerek tudja, milyen körülmények között él a szülő – a távollétet érintő kegyes hazugság legfeljebb csak rövid ideig tartható –, és a legfontosabb: megértse, hogy nem hagyták el. Ebből következően magától

⁷ *Varnas kontra Litvánia*, 42615/06 számú kérelem, 2013. július 9-i ítélet, 121. pont.

értetődik például, hogy a kis látogató megnézhesse az anya vagy apa zárkáját (legalább képen), hogy el tudja helyezni képzeletben, amikor rá gondol (ajánlás 29. pont). Teljesen természetes, hogy a látogatások számát, időtartamát, valamint a tárgyi körülményeket is úgy kell megszervezni, hogy a gyerek abból is érezze: rá is figyeltek a tervezésnél. Jó példaként lehet említeni az anya-gyerek részleg létrehozását, vagyis a kisgyerek és édesanyja együttes elhelyezését a büntetés-végrehajtási intézetben, legalább a szülést közvetlenül követő időszakra (Magyarországon egy évre) (KOZMÁNÉ, 2018).

Diszkrimináció

Már a jogalkotásnál is szó volt arról, hogy még a látszólag – vagy ténylegesen – semleges módon megfogalmazott szabályok eltérő hatást gyakorolnak az egyes társadalmi csoportokra, például attól függően, mennyire vesznek részt a normák által érintett tevékenységben, mennyire és milyen módon érintettek a törvényhozás részéről befolyásolni kívánt társadalmi viszonyokban. A közterületen érvényesíteni kívánt rendelkezések például szükségképpen kevésbé relevánsak a „felső tízezer” mindennapi életében, mint azokéban, akik az utcán töltik az idejük legnagyobb részét.

A büntetőjog szabályainak teljes körű érvényesítése lehetetlen. A bűnüldözés erőinek a feladatok szerinti elosztása tervezést igényel. Helyeselhető, hogy a kriminalitás elleni küzdelemben bizonyos súlypontokat teremt a rendőrség, illetve az ügyészség. Ennek során a célszerűség dominál. A fókusz kiválasztása azonban szükségképpen eltereli a figyelmet egyes, nem lényegtelen szempontokról. Ilyen például valamely csoport kirekesztettségének fokozása, igazságosság iránti igényének a semmibevétele.

Példaképpen említhető az amerikai eredetű zéró tolerancia felfogása és gyakorlata. A *William J. Bratton* New York-i rendőrfőnök által a XX. század utolsó évtizedében kidolgozott koncepció abból indult ki, hogy a kisebb jogsértések elleni következetes fellépés elejét veheti a társadalomra magasabb fokban veszélyes magatartások kialakulásának. Ez a gyakorlatban az önmagában véve kisebb súlyú, de látványos, a lakosság biztonságérzetét zavaró megnyilvánulások (utcai szélvédőmosás, graffiti stb.) visszaszorítását jelentette (BRATTON, 1998).

A feltétlen eredményre törekvés könnyen vezethet a bűnüldözés korlátjaként felfogott alkotmányos követelmények sérelméhez. A zéró tolerancia intézményesen sérti a diszkrimináció tilalmát, ami szükségszerű mellékhatás. Amennyiben ugyanis a rendőrség a marginális rétegek által elkövetett cselekményekre koncentrálna, úgy szükségképpen elvonja energiáit a nagyobb bűnök

felderítéséről (WADHAM, 1998). Ezek közé tartozik az Amerikában és másutt egyáltalában nem elhanyagolható kábítószer-kriminalitás, amelybe ráadásul a 90-es években számos New York-i rendőr is aktívan bekapcsolódott (BAER – ARMAO, 1995). A mellékhatás tehát igen súlyosnak nevezhető.

Nem csupán ennél a modellnél kell diszkriminációs hatással számolni. Azt lehet mondani, logikus gondolat, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek az átlagnál gyakrabban kerülnek szembe a törvénnyel, hiszen kultúrájuk is eltér a többségi társadalométól. Márpedig a jogszabályok, így a büntetőtörvények is az utóbbira épülnek. Elvileg tehát nem ördögtől való az a gondolat, hogy a tapasztalatok szerint több deviáns magatartást kitermelő közösségek ellenőrzése több sikerrel kecsegtet, mint az egyenletesen elosztott rendőri figyelem. Az Európai Parlament megfelelő garanciák érvényesülése esetén messzemenően elismerte a bűnüldöző hatóságok jogát meghatározott tulajdonságokkal jellemezhető emberek profilalkotás révén történő azonosítására és ellenőrzésére, valamint az ugyancsak meghatározott szempontok szerinti tömeges adatgyűjtés (adatbányászat) legitimitását. Felhívta azonban a figyelmet a mellékhatások lehetőség szerinti elkerülésének a szükségességére is: a sztereotip feltételezéseken alapuló profilalkotás kiélezheti az egyes etnikai, nemzeti vagy vallási háttérű személyekkel szemben táplált ellenséges érzéseket vagy az idegengyűlöletet.⁸

Ha a közbiztonság védelméért felelős szervezetek a mondottak szerint nem teljesen alaptalanul abból indulnak ki, hogy az egyes kisebbségi csoportokban relatíve nagyobb valószínűséggel találunk deviáns jelenségeket, mint másutt, a kapacitásuk jelentős részét e közösségek ellenőrzése fogja lekötni, amiből következően – a zero tolerancia rendszetéhez hasonlóan – mások elkerülnek a felderítés érdeklődését. Ennek hatására a kiemelten kezelt közösségek megítélése tovább torzul, hiszen köztudomású tény, hogy a hivatalos statisztika nem közvetlenül a valóság jelenségeit, hanem közvetlenül az adott jelenséggel foglalkozó szervezetek tevékenységét tükrözi vissza. Arra viszont alkalmas, hogy a nagyobb mértékű deviancia tényét immár adatokkal alátámasztva is megerősítse, amiből az a következtetés adódhat, hogy még nagyobb figyelmet kell fordítani a „bűnös” csoportra. Ez egy ördögi kör, aminek a mellékhatása a társadalmi előítéletek, sőt akár a rasszizmus fokozott elterjedése.

⁸ Európai Parlament, P6_TA(2009)0314, X. pont.

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0314_EN.pdf?redirect.

A mellékhatások kezelése

Az orvostudományban és a gyógyszeriparban általános az egyes készítmények mellékhatásainak ismerete, a fogasztók erről szóló tájékoztatása. Előfordulnak azonban ezen a téren is váratlan következmények, előre nem kalkulált hatások.⁹

A büntetőjog, a bűnüldözés, valamint a büntető igazságszolgáltatás körében is meg kell különböztetni az ismert és a nem kiszámítható módon jelentkező, a jogalkotó által elképzelt és elvárt hatásmechanizmusba illeszkedő, illetve attól eltérő következményeket. A váratlan reakciók, történések és változások a kriminalitás és az ellene való fellépés világában viszonylag gyakoriak, mert a gyógyászzal szemben a megcélzott életviszonyok rendkívül szerteágazók, nyitottak, továbbá ki vannak téve a gyakori változásoknak (KUNZ, 2021). Vannak ismert mellékhatások is, jellemzően a kriminológia által felfedezve. Ilyenek például a másodlagos és harmadlagos viktimizáció, a prizonizációs ártalmak. A súlyos következmények csökkentésére a jogalkotás, valamint a végrehajtás körében szabályok, illetve intézkedések is születtek. A büntetőeljárásról szóló 2017. évi XC. törvény XIV. fejezete például különleges bánásmódot enged azon természetes személy sértettek és tanúk számára, akik a megértésben vagy megértetésben, jogaik gyakorlásában vagy kötelezettségeik teljesítésében, az eljárásban való hatékony részvételükben akadályokba ütköznek. Az ilyen intézkedések az ügyben közreműködő, sérülékeny emberek kíméletét és védelmét célozzák meg, vagyis a lehetőségekhez képest gátolják az említett mellékhatás fellépését.

A büntetőtörvény-hozás, a bűncselekmények megelőzése, megakadályozása, felderítése és üldözése szükségképpen együtt jár olyan következményekkel, amelyek nem az állam büntetőigényének a közvetlen elősegítését valósítják meg. A mellékhatások zöme azonban nem elkerülhetetlen, de legalábbis enyhíthető. A bűnügyi tudományok, mindenekelőtt a kriminológia feladata, hogy feltárja azokat a társadalmi összefüggéseket, amelyek árnyalhatják a törvényhozás és a mögötte álló politikai erők leegyszerűsítő, de rutinszerűen alkalmazott válaszát az új vagy a közvéleményt jelentősen megmozgató kriminális jelenségekre (KUNZ, 2021: 287). Az pedig nem más, mint súlyosabb büntetések kilátásba helyezése a visszaszorítani kívánt megnyilvánulásokkal szemben. A jogalkotóknak és a végrehajtás irányítóinak, vezetőinek csak egyet ajánlhatunk: kérdezze meg kriminológusát!

⁹ Lásd például a vakcinák biztonságával foglalkozó globális tanácsadó bizottság (GACVS) jelentését: [https://www.who.int/news/item/16-04-2021-global-advisory-committee-on-vaccine-safety-\(gacvs\)-review-of-latest-evidence-of-rare-adverse-blood-coagulation-events-with-astrazeneca-covid-19-vaccine-\(vaxzevria-and-covishield\)](https://www.who.int/news/item/16-04-2021-global-advisory-committee-on-vaccine-safety-(gacvs)-review-of-latest-evidence-of-rare-adverse-blood-coagulation-events-with-astrazeneca-covid-19-vaccine-(vaxzevria-and-covishield)).

Felhasznált irodalom

- BAER, H. – ARMAO, J. P. (1995): The Mollen Commission Report: An Overview. *New York Law School Law Review*, 40(1), 73–85.
- BÁRD P. – SZONTAGH V. A. (2021): Áldozathibáztatás kisebbségi csoportok sértettjeivel szemben. *Szociológiai Szemle*, 31. évf., 1. szám, 29–56.
<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.1.2>.
- BRATTON, W. J. (1998): Crime is Down in New York City: Blame the Police. In: GRIFFITHS, W. – MALLON, R. – ORR, J. – POLLARD, CH. (eds.): *Zero Tolerance: Policing a Free Society*. London: IEA Health and Welfare Unit, 29–43. <https://civitas.org.uk/pdf/cw35ol.pdf>.
- BRAYNE, S. (2014): Surveillance and System Avoidance: Criminal Justice Contact and Institutional Attachment. *American Sociological Review*, 79(3), 367–391.
<https://doi.org/10.1177/0003122414530398>.
- CLEMMER, D. (1958): *The Prison Community*. 2nd ed. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- COMFORT, M. L. (2003): In The Tube At San Quentin: The “Secondary Prisonization” of Women Visiting Inmates. *Journal of Contemporary Ethnography*, 32(1), 77–107.
<https://doi.org/10.1177/0891241602238939>.
- DE LA CUESTA, J. L. (2021): Hidden and Less Visible Consequences of Conviction in the Spanish Criminal Justice System. In: HAVERKAMP, R. et al. (Hrsg.): *Unterwegs in Kriminologie und Strafrecht – Exploring the World of Crime and Criminology. Festschrift für Hans-Jörg Albrecht zum 70. Geburtstag*. Berlin: Duncker & Humblot, 1095–1107.
- DESSECKER, A. (2021): Rechtliche und soziale Folgen von Strafen. In: HAVERKAMP, R. et al. (Hrsg.): *Unterwegs in Kriminologie und Strafrecht – Exploring the World of Crime and Criminology. Festschrift für Hans-Jörg Albrecht zum 70. Geburtstag*. Berlin: Duncker & Humblot, 1109–1120.
- FANTOLY ZS. (2007): *A jogi személyek büntetőjogi felelőssége európai kitekintéssel*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/5375/1/2007_fantoly_zsanett.pdf.
- GARAI N. (2019): Ismételt és másodlagos viktimizációs kutatások a kriminológia területén, *Themis*, május, 22–55.
http://epa.niif.hu/02300/02363/00031/pdf/EPA02363_themis_2019_maj_022-055.pdf.
- GUSTAFSON, K. (2009): The Criminalization of Poverty. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 99(3), 643–717.
- JAKAB A. (2016): *Az európai alkotmányjog nyelve*. Budapest: Nemzeti Közszerzői Egyetem.
- JAROS, D. (2012): Perfecting Criminal Markets. *Columbia Law Review*, 112(8), 1947–1991.
- KORINEK L. (2014): Tendenciák korunk bűnözésében és bűnüldözésében. *JURA*, 20. évf., 1. szám, 119–141. https://jura.ajk.pte.hu/JURA_2014_1.pdf.
- KOZMÁNÉ BÁN E. (2018): Merre tovább? Anya-gyermek részleg a büntetés-végrehajtásban. *Börtönügyi Szemle*, 37. évf., 2. szám, 41–64.

- KUNZ, K.-L. (2021): Über unbeabsichtigte Folgen des Strafrecht und der Strafverfolgung. In: HAVERKAMP, R. et al. (Hrsg.): *Unterwegs in Kriminologie und Strafrecht – Exploring the World of Crime and Criminology. Festschrift für Hans-Jörg Albrecht zum 70. Geburtstag*. Berlin: Duncker & Humblot, 279–288.
- LENHOSSÉK J. (1878): Tizenhat súlyos büntettes koponyái. *Közegészségügy és Törvényészeti Orvostan, melléklet az Orvosi Hetilap* 26. számához, 33–46.
- LOMBROSO, C. (1911): *Criminal Man*. New York–London: G. P. Putnam’s Sons.
- ORTH, U. (2002): Secondary Victimization of Crime Victims by Criminal Proceedings. *Social Justice Research*, 15(4), 313–325. <https://doi.org/10.1023/A:1021210323461>.
- PAPP G. (2009): A prizonizációs jelenség elméleti háttere – kritikai megközelítésben. *Börtönügyi Szemle*, 28. évf., 2. szám, 29–60.
- PONTIUS, A. A. – YUDOWITZ, B. S. (1980): Frontal Lobe System Dysfunction in Some Criminal Actions as Shown in the Narratives Test. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 168(2), 111–117.
- POTTER, R. H. (2018): The ‘Crime as a Disease’ Metaphor: Issues in Generative Metaphors and Intended Social Action. In: HANNE, M. – WEISBERG, R. (eds.): *Narrative and Metaphor in Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 200–219.
- RICE, D. – RHODES, J. H. – NTETA, T. (2019): Racial Bias in Legal Language. *Research and Politics*, 6(2), 1–7. <https://doi.org/10.1177/2053168019848930>.
- RUDDY, C. J. (1929): Hypocrisy – A By-Product of Paternalism. *Notre Dame Law Review*, 4(6), 374–381.
- STUNTZ, W. J. (2001): The Pathological Politics of Criminal Law. *Michigan Law Review*, 100(3), 505–600.
- SUGIE, N. F. – TURNEY, K. (2017): Beyond Incarceration: Criminal Justice Contact and Mental Health. *American Sociological Review*, 82(4), 719–743. <https://doi.org/10.1177/0003122417713188>.
- VIETS, D. (2008): The Political Reality of Prisons, *Contributions in Black Studies*, 2(Art5), 67–84.
- WADHAM, J. (1998): Zero Tolerance Policing: Striking the Balance, Rights and Liberties. In: BURKE, R. H. (ed.): *Zero Tolerance Policing*. Leicester: Perpetuity Press, 49–56.